

E.Həşimova. M.S.Ordubadinin "Həyatım və mühitim" memuarında erməni vandalizminin ifşası // Əlyazmalar yanmır. 2021, №2(13), s.50-54.

UOT: 82-3.512.162

Elmira Həşimova

AMEA M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu

Bakı ş., İstiqlaliyyət küç. 26

e-mail: emahesimova@mail.ru

M.S.ORDUBADİNİN "HƏYATIM VƏ MÜHİTİM" MEMUARINDA ERMƏNİ VANDALİZMİNİN İFŞASI

Xülasə

XX əsrin əvvəllərində xalqımızın başına gətirilən tarixi faciələri əks etdirən əsərlər içərisində Məmməd Səid Ordubadinin memuarları xüsusi yer tutur. Məqalə yazıçının "Həyatım və mühitim" memuarı tarixi-filoloji aspektdə təhlil edilmiş, Ordubadinin şəxsən görüb şahidi olduğu erməni qırğınlarının şovinist mahiyyəti konkret fakt və hadisələr əsasında açılib göstərilmişdir. Müəllif tarixi, bədii və sənədli mənbələrə istinad etməklə fikir və mülahizələrini ümumiləşdirmiş, problemi bu günümüzün aktuallığı səviyyəsində tədqiq etmişdir.

***Açar sözlər:** memuar, Ordubadi, erməni vandalizmi, milli qürur, soyqırım*

Giriş

Cəlil Məmmədquluzadə, Ömər Faiq Nemanzadə, Abdulla Şaiq, Yusif Vəzir Cəmənəmli və başqa sənətkarlarla yanaşı Məmməd Səid Ordubadi də memuar ədəbiyyatının kamil və zəngin örnəklərini yaratmışdır. Keçirdiyi məşəqqətli həyatın izləri, şahid olduğu mürəkkəb və ziddiyyətli hadisələr, tanıdığı şəxslər yazıçının memuarlarında yüksək həssaslıqla təsvir olunmuşdur. Ədibin 14 sayılı arxivində digər sənədləri ilə yanaşı "Həyatım və mühitim" (s.v. 448, 449), "Bakıda ikinci kərə" (s.v. 457), "Böyük ədib haqqında xatiratım" (s.v. 458), "Saritsin xatirələrindən" (s.v. 459) adlı memuarları da mühafizə olunur. Bu xatirələr arasında "Həyatım və mühitim" memuarı xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Məmməd Səid Ordubadinin yüksək istedadla malik bir sənətkar olması onun tarixi romanlarından, şeirlərindən, məqalə, felyeton və digər əsərlərindən bəllidir. Lakin bir insan, bir şəxsiyyət kimi onu xatirələrindən, xüsusilə, "Həyatım və mühitim" memuarından daha yaxından tanıyıırıq. Xatirələrdə yaşadığı və şahidi olduğu hadisələrin müəllifində doğurduğu hiss və həyəcanlar, həmin hadisələrə ədibin münasibətini ətraflı şəkildə qələmə almağa çalışması M.S.Ordubadinin daxili aləmini, mənəvi dünyasını daha dolğun şəkildə əks etdirir.

Məmməd Səidi daima düşündürən məsələlərdən biri də iki əsrdən bəri davam edən erməni-müsəlman münaqişəsi idi. "Qanlı sənələr" əsərində 1905-1906-cı illər erməni-müsəlman qırğınlarını, erməni cinayətkarlarını ətraflı şəkildə əks etdirən ədib "Həyatım və mühitim" xatiratında da, "Dumanlı Təbriz", "Gizli Bakı" romanlarında da bu münaqişəyə yenidən qayıtmışdır.

Ədib "Həyatım və mühitim" memuarının elə ilk səhifəsində 1838-ci ildə İranda yaşayan ermənilərin ruslar tərəfindən Cənubi Qafqaza köçürülməsindən bəhs etmişdir. 266 erməni ailəsinin Ordubadda yerləşdirilməsi nəticəsində şəhərin sosial-iqtisadi vəziyyəti daha da ağırlaşdı (2, 2).

1905-ci ildə İranda baş verən inqilabın təsiri ilə Ordubadi və o dövrün tanınmış ziyalıları kiçik bir inqilabi cəmiyyət yaradırlar. Bu dövrdə erməni-müsəlman qırğınları da şiddətlənmişdi. Cəmiyyətdə əsasən İran inqilabı və iki millət arasında olan münaqişələr müzakirə edilirdi. Cəmiyyəti dəstəkləyən pristav Terpelovski də öz çıxışlarında bu münaqişənin baş vermə səbəblərini ciddi cəhdlə və dəqiq faktlarla açıqlayırdı. Memuarist qeyd edir ki, Terpelovski öz çıxışlarında hökumət üzvlərinin ciddi cəhdlə millətlər arasında baş verən münaqişədə iştirak etdiyini xüsusi olaraq vurğulayırdı. Ordubadda qırğın salmaq istəyənlər həbs olduğu üçün erməni-müsəlman qırğını o qədər də yayılmamışdı (2, 68). Terpelovskinin bu münaqişədə hökumətin əli olduğu fikrinə nə Ordubadi, nə də cəmiyyət digər üzvlərinə inandırıcı gəlirdi. Lakin general Əlixanovun Ordubada gəlişi ilə biz hökumətin bu işdə yaxından iştirakının şahidi olduq. Dırnis və Unus kəndliləri generala qonşu ermənilərdən şikayət etdikdə onun cavabı çox kəskin olur: "Aciz köpək uşağı. Mən dörd yüz kazakı kimin üçün gətirmişəm?! Dalımca Kərbəlaya qədər gəlmiş olsanız, yenə bircə söz deyəcəm. Birinizi öldürsələr, beşini öldürünüz!" (2, 69).

Memuarda erməni millətinə məxsus Qarapet Babayev, Sofiya, Varvara, Estella, Petros Həkimyans, Arsen, Aleksandr, Andronik Ozanyan kimi surətlər ilə qarşılaşırıq. Qarapet Babayev Ordubadda ilk ipək fabriki açmışdır. Fabrikdə işləmək üçün müsəlman qadınlarını da dəvət etsə də, mütəəssib müsəlmanlar buna razı olmurdular. Nənəqız xanım (Ordubadının anası) bu fabrikdə çalışmağa başladıqdan sonra başqa müsəlman qadınları da bura axışırlar. Ordubadi özü də bu zavodda çalışmışdır.

Xatirələrdə Ordubadi ilk sevgisi haqqında "Birinci və axırıncı sevgim" adlı fəslində məlumat vermişdir. Bu fəsildə Ordubadi Qarapet Babayevin ipək fabrikində işlədiyi illərdə erməni qızı Varvaraya sevgisindən bəhs edir. Bir tərəfdən dini ayrı-seçkilik, digər tərəfdən isə ictimai bərabərsizlik bu sevgiyə son qoyur. Anası Ordubadidən Varvaranın müsəlmanlığı qəbul etməsini tələb edir. Lakin qızın anası buna razı olmur. Varvaranın onu var-dövlətə görə tərk edəcəyini xəyalına belə gətirməyən, pak və təmiz hissləri ilə yaşayan Ordubadının sevgi haqqında duyğu və düşüncələri saf və səmimi idi: "...Gəncliyimin o dövrlərində sevən ürəklərin hamısının öz qəlbim kimi sarsılmaz olduğunu düşünürdüm. Mən onu da qanmırdım ki, bir qəlbə girməyə yol tapan sevgi, oradan çıxmaq üçün də yol tapa bilər...Mən hələ o vaxtlar ictimai vəziyyəti nəzər almağı da bacarmırdım. Hətta sevginin iqtisadi vəziyyətdən asılı olduğunu da xəyalıma gətirməkdən qorxurdum" (2, 28). Bu hadisədən sonra Ordubadının sevgiyə inamı itir. Sevginin insanı gülünc vəziyyətə qoyduğunu əmin olur. İlk sevgisinin uğursuzluğu, erməni xislətinə getdikcə yaxından bələd olması onun Babayevin zavodundan işdən çıxmasına səbəb olur.

"Həyatım və mühitim" memuarında müəllif erməninin erməniyə nifrətini açıq şəkildə əks etdirmişdir. "Birinci və axırıncı sevgim" fəslinə diqqət edək. Erməni qızları çox vaxt müsəlman gənclərinə vurulur, müsəlmanlığı qəbul edib onlarla ailə qurmağa can atırdılar. Bu fəsildə təsvir edilən iki erməni qızının ikisi də erməni ilə ailə qurmaq istəmədi.

"Həyatım və mühitim" memuarının ən maraqlı yerlərindən biri də Saritsinə qədər olduğu həbsxanalarda gördüklərinin təsviridir. Xatirələrdə çar məmurlarının məhbus qadınlara qarşı törətdikləri rəzalətlər, qanlı əməllər nifrətlə damğalanır. Beşi türk, biri isə erməni qızı olan bu qadınlar olmazın işgəncələrinə məruz qalırdılar. Erməni qızı Estella məktubla Ordubadiyə bildirir ki, onlar bizə məcburən polis paltarını geyindirib öz keyf məclislərinə aparırlar. Əxlaqsızlıq o həddədir ki, qohum-qardaş içinə çıxmağa üzümüz

yoxdur. Ordubadi məktuba belə bir cavab verir: "Sizi incidər, döyərtilər, lakin öldürə bilməzdilər. Əlbəttə, mən sizi təqsirləndirmək istəmirəm. Siz köməksiz bir qadın olduğunuzdan, şübhəsiz ki, müqavimət göstərməkdən qorxmuşsunuz. Siz onu biliniz ki, mən bu haqsızlıq haqqında sakit oturmayaçağam. Bunu qubernatora qədər yetirəcəyəm. Lakin mən həbsxanaya girdikdən sonra çar hökumətinin həbsxana qanunları barəsində belə bir qərara gəldim: Burada hər şey ola bilər. Burası əziyyət çəkmək və həqarət görmək üçündür" (3, 229).

Xatirələrin hər sətrində M.S.Ordubadinin haqq və ədalətin müdafiəçisi kimi çıxış edən cəsarətli bir insan olduğu hiss edilir. Həbsxana həyatından bəhs edən epizodlar çar hökuməti dövründə insan hüquqlarının amansızlıqla pozulduğunu sübut edir.

Mələknisə adlı gəlinin acı taleyi oxucunu qəlbən sarsıdır. Həbsxanada dünyaya gətirdiyi övladını əlindən alıb öldürürlər. Bir səhər Mələknisənin özünü asdığı xəbəri yayılır. Məmməd Səid bu qadının dəli olub özünü asdığına inana bilmir. Estelladan ona həqiqəti yazmasını istəyir. Cavab məktubunda erməni qızı yazır ki, Mələknisə çox ağıllı qadın idi, o, heç vaxt intihar etməzdi. Həmin gecə bütün qadınları kontora apardılar, Mələknisə otaqda tək qaldı. Qayıdanda döşək üzünü kəsib kəndir kimi düzəldərək sabunlayıb Mələknisəni asmışdılar. Bizə də onun dəli olmasını təsdiq etmək üçün məcburi imza etdirdilər. Bu hadisə Ordubadiyə çox ağır təsir edir, hətta xəstələnir. Bu ölüm hadisəsi milliyyətçə erməni otaq yoldaşı Petros Həkimyansa da çox təsir etmişdi. "O yalnız: "Daşnakları daima nifrətəlxə xatırlayıb: "Görünüz alçaqlar nə kimi alçaq bir hökumətə arxalanırlar" – deyirdi" (3, 243)

Əsərin məzmunundan göründüyü kimi, iki millətə məxsus sadə xalq nümayəndələri arasında heç bir ixtilaf görünmür, ədib bu münaqişənin kənar qüvvələrin təsir etdiyini düşünür və bunun qarşısını almağın yolların axtarırdı: "Zaman keçdikcə Ordubadi erməni və müsəlman millətindən olan xalq kütləsinin qırğından necə zərər çəkdiyini, çar hökumətinin mənafeyi naminə daşnaklar tərəfindən qırğına sövq edilmələrini daha dərinədən dərk edir, hələ yeniyetmə yaşlarından bir müəssisədə mehriban dolandığı erməni dostları ilə müsəlmanlar arasında belə yaramaz münasibətin aradan götürülməsi üçün əlindən gələni əsirgəmir, bütün vasitələrə əl atırdı" (5, 202).

I Dünya müharibəsi ərəfəsində yenidən alovlanmaqda olan erməni-müsəlman münaqişəsi Ordubadını çox narahat edir. Çünki o çar hökumətinin mənfur siyasətini dəyişib bu milli ixtilafa yol verməyəcəyinə inanmırdı: "Çar hökuməti Türkiyəyə qarşı açacağı müharibədə yerli müsəlmanların Türkiyə lehinə işləyəcəyindən qorxurdu. Buna görə də yerli ermənilərdən müsəlmanlara qarşı istifadəyə hazırlanırdı. Naxçıvan ilə Culfa arasında, Ordubadla Naxçıvan arasında yenə də daşnaklar yolla gedən müsəlmanları söyür, döyür və təhqir edirdi. Hələ Türkiyə hüdduduna göndərilən erməni könüllülərinin rastına keçən müsəlmanların dinini və müqəddəs şeylərini söyməsi də bura əlavə olunarsa, demək olar ki, çar hökuməti yenə də mütəşəkkil bir avantüra hazırlayırdı" (2, 143).

Anadoluda, Azərbaycanda, Güney Azərbaycanda, Borçalıda və digər yerlərdə yeni qırğınlar törədən quldur Andronik Ozanyanın Culfaya gəlişi və bu qaniçən daşnakla yazıçının görüşməsi xatirələrin ən maraqlı və əhəmiyyətli epizodlarıdır. "Daşnaksutyun" partiyasının 1912-ci ildə təşkil etdiyi Erməni milli bürosu 1914-cü il imperialist müharibəsi zamanı ermənilərin çar Rusiyası tərəfindən müharibəyə cəlb edilməsi üçün geniş kampaniya aparırdı.... "Milli büro"nun üzvləri Vorontsov-Daşkovla görüşdükdən sonra Rusiyanın Türkiyə ilə müharibə aparacağı təqdirdə hər biri 400 nəfərdən ibarət dörd erməni könüllü dəstəsi hazırlamaq üçün razılıq almışdılar" (1, 57). "Milli büro"nun üzvü olan Andranik elə bu çirkin məqsədlə Culfaya, oradan da İrana səfər etmiş könüllülər dəstəsi adı altında quldur və cinayətkar birliklər yaratmışdı. İnqilabi cəmiyyət Andronikin gəlişi ilə əlaqədar iclas keçirmək qərarına gəlir. İclasda Nəsrulla Şeyxov, Baxşəli ağa Şahtaxtı, Ağə Məhəmməd,

Hüseyn Sahibov, İsmayıl Bolqanlı ilə yanaşı iki erməni - Arsen və Aleksandr da iştirak edir. Burada ermənilərin adını vuruqlamağımızın səbəbi Andronik kimi əliqanlı caniyə qarşı mübarizədə öz millətinin nümayəndələrinin də iştirakını göstərməkdir. İclasın qərarına əsasən Ordubadi Haşım bəy Vəzirovun verdiyi müxbirlik vəsiqəsi ilə bir jurnalist kimi Androniklə görüşməli və cəmiyyətin üzvlərinin erməni-müsəlman davasının yenidən alovlanmasının qarşısını alınması barədə qərarını ona bildirməli idi.

Ordubadi bir müxbir kimi ermənilərin "milli qəhrəmanı", türklərin qanını içməyə hazır olan əliqanlı cəllad Andronik Ozanyanla görüşür, onun etdiklərini üzünə deməkdən belə çəkinmir. Ədib ürək ağrısı ilə deyir ki, 1905-1906-cı illərdə başlanan erməni-müsəlman ixtilafından törəmiş faciələrin bir çoxunu – dağılan kəndlərini, yanan evlərini, günahsız öldürülən uşaqları və qadınları öz gözümlə görmüşəm. Hazırda Osmanlı-Rusiya müharibəsinin pozulması nəticəsində əski faciələrin yenidən başlanması ehtimalı vardır. Andronikdən xahiş edir ki, bu münaqişənin yenidən alovlanmasının qarşısını alsın (2, 152). Görüşün sonunda Andronik söz verir ki, bir də belə qırğınların baş verməməsi üçün əlindən gələni edəcək, qana susayanlar mütləq mane olmağa çalışacaqdır. Onun bu vədi həmişəki kimi yalan çıxır. Çünki onun gəlişinin əsas məqsədi dinc azərbaycanlıları qırıp daşnakların siyasətini həyata keçirmək idi: "1914-cü ildə Rusiya-Türkiyə müharibəsinin başlanmasından istifadə edərək "Daşnaksutyun" partiyası rus ordusunun tərkibində 4 böyük silahlı birləşmə təşkil etmişdi. Cəllad Andronikin başçılıq etdiyi erməni dəstələri Cənubi Azərbaycanın Xoy, Urmiya və Səlməs əyalətlərində 150 minə yaxın, sonra isə Şərqi Anadolunun Qars, Ərzurum və Ərdahan bölgələrində 200 mindən artıq Azərbaycan türklərini uşaq, qoca, qadın arasında fərq qoymadan qətlə yetirmiş, həmin əraziləri Çar Rusiyasının ermənilərə vəd etdiyi Ermənistan dövlətini qurmaq üçün türklərdən təmizləmişdilər. Təkcə Bakı Müsəlman Xeyriyyə Cəmiyyəti 1-ci Dünya müharibəsi dövründə 40 min Qarslını Azərbaycana təlxiiyyə edərək aclıq və ölümün caynağından qurtarmışdı" (1, 170).

Əli türklərin qanına bulaşmış bu cəlladın əsərdə təsvir olunması xatirələrin sovet dönməində nəşrinə əngəl törədən başlıca səbəblərdən biridir. Əgər xalqımız Ordubadının həm "Qanlı sənələr", həm də "Həyatım və mühitim" əsəri ilə vaxtında tanış olarsaydı, kimin dost, kimin düşmən olduğu daha yaxşı bilinərdi. Bəlkə də, bu cür memuarlar vaxtında çap edilib oxuculara çatdırılıbsaydı, Qərbi Azərbaycanda baş verən faciəli fəlakət və qırğınlar, Sumqayıt hadisələri, 20 Yanvar faciəsi, Xocalı soyqırımı qaçqın və köçkünlüyün dünyanın heç bir yerində görünməmiş vəhşətlər ola bilməzdi. Əgər Ordubadi bu dönmədə yaşasaydı hadisələrə münasibəti əvvəlki kimi barışmaz olardı: "Yəqin ki, Ordubadi sağ olsaydı yeni yaradacağı əsərdə yazardı: "Əlinizi çəkin bizim torpaqdan. Bizim torpağa əl uzadanlara da, onları bu yola sövq edənlərə də lənət, lənət!" (5, 205).

Problemə bu aspektdən yanaşsaq, "Həyatım və mühitim" memuarının ictimai-siyasi, sosial-tarixi əhəmiyyəti daha qabarıq görünür. Sovet ideologiyasının 70 il ərzində təbliğ etdiyi yalançı dostluq ideyaları, quzu cildinə girmiş ermənilərin canavar xisləti, daşnakların qana hərisliyi bir daha bəlli olar: "Ümumiyyətlə, sülhsevər tendensiyalar "Daşnaksutyun"a xas deyil. Hər hansı bir işdə onun mövcud olmamasını aşkar etmək. Qalan bütün hallarda isə, o, həmişə müdafiədə yox, hücumda olub" (4, 111).

Nəticə

Bütün bunlar onu göstərir ki, "Həyatım və mühitim" memuarı tarixi keçmişimizin acı həqiqətlərini əks etdirən qiymətli bir mənbədir. Ermənilərin xalqımıza qarşı törətdiyi soyqırımı siyasətini, deportasiya və qırğınlar, tarixi hadisələrin faciəli nəticələridir. Bu

baxımdan M.S.Ordubadi yalnız bir yazıçı kimi yox, həm də bir vətəndaş kimi Azərbaycan xalqı qarşısında böyük xidmətləri vardır.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Arzumanlı V. M., Mustafa N.Y. Tarixin qara səhifələri. Deportasiya. Soyqırım. Qaçqınlıq. Bakı: "Qartal", 1998, 280 s..
2. Ordubadi M.S. Həyatım və mühitim.AMEA Əİ, f. 14, , s.v. 448, 180 v.
3. Ordubadi M.S. Həyatım və mühitim.AMEA Əİ, f. 14, , s.v. 449, 188 v.
4. Qlinka S.N. Azərbaycan ermənilərin Rusiya hüdudlarına köçürülməsinin təsviri. (tərcümə edən: V.Quliyev). Bakı: Azərənşr, 128 s.
5. Səmədova N.Ə. Azərbaycan memuar ədəbiyyatı tarixi. Bakı, "Nurlan", 2006, 331 s.

Elmira Hashimova

Disclosure of Armenian vandalism in M.S. Ordubadi's memoirs "My Life and My Environment"

Among the works reflecting the historical tragedies that befell our people in the early twentieth century, M.S.Ordubadi memoirs have a special place. The article analyzes the author's memoir "My life and my environment" from a historical and philological point of view, reveals the chauvinistic nature of the Armenian massacres witnessed by Ordubadi on the basis of concrete facts and events. The author summarizes his views and opinions with reference to historical, artistic and documentary sources, and studies the problem at the level of today's relevance.

Key words: memoir, Ordubadi, Armenian vandalism, national pride, genocide

Эльмира Гашимова

Раскрытие армянского вандализма в мемуарах М.С.Ордубади «Моя жизнь и моя среда»

Мемуары М.С.Ордубади занимают особое место среди произведений, отражающих исторические трагедии, постигшие наш народ в начале XX века. В статье анализируется мемуар автора «Моя жизнь и моя среда» в историко-филологическом аспекте. На основе конкретных фактов и событий раскрывается шовинистический характер массовых убийств, свидетелем которых был лично Ордубади. Автор обобщает свои взгляды и мнения, ссылаясь на исторические, художественные и документальные источники, исследует их на уровне актуальности сегодняшнего дня.

Ключевые слова: мемуары, Ордубади, армянский вандализм, национальная гордость, «Моя жизнь и моя среда», геноцид

Filologiya üzrə elmlər doktoru
Nailə Səmədova tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur.